

Paragraph 49 from Mādiān Hezārdādestān and Mehr-Narseh's Problem

Meysam shahsavari¹ , Seyed Mehdi Mousavi Kouhpar²

¹. Archeology graduate, Tarbiat Modares University. (Corresponding author)*, E-mail: shahsavar2891@gmail.com

². Professor. Department of Archaeology, Faculty of Humanity, Tarbiat Modares University., E-mail: m_mousavi@modares.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: 26 Jan 2022 Revised: 28 Feb 2022 Accepted: 4 Jan 2023 Published online: 25 March 2023</p> <p>Keywords: <i>Mehr-Narseh,</i> <i>Mādiān Hezārdādestān,</i> <i>Sasanian Historiography,</i> <i>Zoroastrian Clergy,</i> <i>Sasanian Period,</i> <i>Zurvanism.</i></p>	<p>Mehr-Narseh is one of the most important personalities of the middle of the Sasanian era, which is famous for its important political responsibilities and the negative image of Zoroastrian texts; on the one hand, he was for the long time the third most powerful person of the Sasanian Empire and the great king of the three kingdoms, On the other hand, in religious texts, he is a hated person who has long been condemned for his sin or sins to serve as a slave in fire temples. This situation is clearly stated in Paragraph 49 of the 42 important texts of the Mādiān Hezārdādestān. In this present research, information is gathered in a library method and a descriptive analytical method is a kind of "content analysis". Finally, this article concludes that the cause of this contradiction should be sought in the Iranian historiography and the shadow of the Zoroastrian religious system, given the continued existence of this device after the collapse of the monarchy. Accordingly, in view of the power of the clergy at the end of the Sasanian era and the predominantly religious view of history at this time, Zoroastrian clergy made a major distortion of existing historical information and set up history according to his wishes and goals.</p>

Cite this article: shahsavari, Meysam, Mousavi Kouhpar, Seyed Mehdi (2023). Paragraph 49 from Mādiān Hezārdādestān and Mehr-Narseh's Problem, Iranian Civilization Research, 4(2) 1-15.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIC.2023.3690>

English Extended Abstract

1. Introduction

In this research, the data of historical texts, especially Islamic texts, have been compared and matched with the text of Mādiān Hezārdādestān, and the question has been raised that Despite the negative reputation of Mehr-Narseh in the Zoroastrian tradition, why is there no sign of Mehr-Narseh 's guilt in Islamic texts?

2. Research Methodology

This research following library methodology and the contents were scientifically analyzed by the use of descriptive-analytic methodology.

3. Discussion

The sources that mentioned Mehr-Narseh are: History of Bal'ami, al-Tabari's History, Mādiān Hezārdādestān, Armenian texts and a Roman source named Socrates Scholasticus. The most famous and most important narration about Mehr-Narseh is from Tabari, in which it is said that after two years when Bahram Gur returned, he took over the kingdom from Mehr-Narseh, Mehr-Narseh had three sons: "After two years, he found the kingdom in the hands of Mehr-Narseh, and after two years, he sent Mehr-Narseh with an army to the Roman Empire to open the cities of Rome, and Mehr-Narseh had three noble sons, Bahram made them his ministers". Bal'ami added: Mehr-Narseh asked Bahram for a leave of absence under the pretext of worship, and Bahram agreed, and Mehr-Narseh went to his city and worshiped there. There is a very important clause in Mādiān Hezārdādestān about Mehr-Narseh that Tabari and Bal'ami did not mention. According to the writings of Tabari and Bal'ami, it is difficult to justify and explain Mādiān's text; How can it be justified that the third person in the country - according to the text of Sursaxvan after the emperor and the crown prince - who, according to the aforementioned texts, lived with complete authority and utmost respect during the entire era of Bahram V - and of course during the time of the other two kings At the same time, it was also due to the sin of a servant or slave. Then this situation will continue during the Yazdgerd II period and during the time of Pirouz. Shaki and Daryaei have tried to explain the 49th paragraph of Mādiān; "Shaki believes that during the period of Yazdgerd II, Mehr-Narseh was only deprived of his religious income, but he kept his position". Zener sees the reason for this conviction and Mehr-Narseh's guilt as her desire to be a Zurvanist, he discussed in detail that he was imprisoned and assigned to serve the fire for this reason. But Frye and the general researchers. on this believed that "we have no evidence that the Zoroastrians with Zurvanian ideas were attacked or persecuted" as a result, according to the available sources, it may never be possible to find out what Mehr-Narseh's sin actually was. It seems that in order to deal with paragraph 49 of Mādiān, it should be looked at much more broadly: after Zener's opinion about the reason for Mehr-Narseh's fault, he pointed out one point. A very important point through which it seems to have entered the said section and its issues. Zener considered Tabari and Shahnameh as reflecting the opinions of elders and Mādiān as reflecting the opinions of Zoroastrian clergy. Recording of non-spiritual events was done at the expense or under the supervision of the king's courtiers and nobles and was kept in the Sasanian court. There are no original copies of these archives that were kept in the treasury. Another stream was religious. It should be noted that all Zoroastrian books were written in the centuries after the extinction of the Sasanian. The heavy shadow of the Zoroastrian religious system is evident due to the continuation of this system after the collapse of the monarchy and the fact that "religious scholars were very active in writing books, especially in the ninth century". In the meantime, Mehr-Narseh, who is considered one of the most famous Zurvanists or Zurvan worshipers of the Sasanian era, has been noticed and condemned and - perhaps as a symbol of this way of thinking - has been considered a criminal. As a result, it seems that they, the clerics, as one of the groups and in fact the most important group of the Iranian society, introduced themselves as the complete representative of this society, the only source and authority for commenting on all the affairs of the said society. In this way, on all the written sources left from the Sasanian era, the religious color and the dominance of the religion and the opinions of the clerics can be

English Extended Abstract

clearly seen. The result of this domination was two things: one is the deliberate and widespread distortion and manipulation of history and events in favor of the religious class and the clergy class, and the second is the presentation, according to the author, of an unrealistic and exaggerated image of the clergy class and exaggeration of the importance of their position in the Sasanian era. To demonstrate this claim, it is very useful to examine the role of the clergy and the Zoroastrian religious system in general in the emergence of the Mazdak movement because "The emergence of any social movement is directly related to the economic, social and cultural situation that dominates a country at the time of its occurrence".

4. Conclusion

This research has reached two conclusions: firstly, it seems that contrary to what is stated in the Zoroastrian tradition, which is reflected in the text of *Mādiān Hezārdādestān*, Mehr-Narseh was not sentenced to such punishment and in fact to such humiliation and during his life he was respected. He was special and had a high position, and during the three Sasanian emperors, he held the *Vazorg Faramadār*. Interestingly, he has also rendered many services to the Zoroastrian religion. 2) Considering the continuity of life of the Zoroastrian clergy after the collapse of the Sasanian Empire the clergy as one of the groups and in fact the most important group of the Iranian society as the representative of the entire society are the only source and reference for commenting on the entire society. They introduced the affairs of the mentioned society. As a result, the final presentation of Sasanian culture and civilization to the next generations was done by them. The subtle point in this is that this presentation only included items that passed the filter of the late clerical system, i.e. the last group of clerics who were very serious in recording their opinions and menus appropriate to their time, and dozens of books and treatises were replaced by them. Apparently, at this time, Zurvanism was considered abhorrent and heretical, and as a result, those who hold this opinion are considered guilty and guilty by the final editors and regulators of the Zoroastrian tradition. In this way, the lottery was drawn in the name of Mehr-Narseh, which apparently was one of the most famous names of this ritual.

پژوهشنامه تمدن ایرانی

شماره الکترونیکی: ۲۸۲۱-۰۸۶۷

بند ۴۹ مادیان هزاردادستان و مسأله مهرنرسی

میثم شهسواری^۱، سید مهدی موسوی کوهپیر^۲

^۱ دانش آموخته باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس. (نویسنده مسئول). shahsavar2891@gmail.com

^۲ استاد گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس. m.mousavi@modares.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۱۳</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۷/۱۶</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۹</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۲/۲۵</p> <p>کلیدواژه‌ها: مهرنرسی، مادیان هزاردادستان، تاریخ‌نگاری ساسانی، نهاد روحانیت زرتشتی، دوران ساسانی، زروانیسم.</p>	<p>مهرنرسی یکی از مهم‌ترین شخصیت‌های اواسط دوران ساسانی است که به واسطه مسئولیت‌های مهم سیاسی و نگاه منفی متون زرتشتی از شهرت بسیار برخوردار است؛ وی از یک سو برای مدتی طولانی سومین شخص قدرتمند شاهنشاهی ساسانی و بزرگ‌فرمدار سه شاهنشاه است و از سوی دیگر در متون مذهبی شخصی منفور و مغضوب است که مدت زیادی از عمرش را به خاطر گناه یا گناهانش محکوم بوده است که همچون یک برده در آتشکده‌ها خدمت کند. این وضعیت در بند ۴۹ در ۴۲ متن مهم مادیان هزاردادستان به روشنی ذکر شده است. مادیان هزاردادستان یک متن با مضمون حقوقی است که زمان نگارش آن احتمالاً به اواخر دوران ساسانی برمی‌گردد. این مقاله تلاش کرده است به این تناقض بپردازد و در واقع چگونگی این تناقض را شرح دهد. در مقاله پیش‌رو اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده و روش پژوهش توصیفی - تحلیلی است. نهایتاً این مقاله به این نتیجه رسیده است که علت این تناقض را باید در تاریخ‌نگاری یا سنت تاریخ‌نگاری ایرانی و سایه سنگین دستگاه دینی زرتشتی، با توجه به تداوم حیات این دستگاه پس از فروپاشی سلطنت، بر این تاریخ‌نگاری جست. بر این اساس نظر به قدرت‌گیری روحانیان در اواخر دوران ساسانی و نگاه اساساً مذهبی به تاریخ در این زمان، ایشان به تحریف و دستکاری عمده‌ای در اطلاعات تاریخی موجود اقدام کرده و تاریخ را مطابق خواسته‌ها و اهداف خود تنظیم و ضبط کردند. در حقیقت مهرنرسی به چنان تنبیه و در واقع به چنان حقارتی محکوم نشده و در طول زندگی از احترام ویژه و جایگاه والایی برخوردار بوده است.</p>

استاد: شهسواری، میثم؛ موسوی کوهپیر، سید مهدی (۱۴۰۱). بند ۴۹ مادیان هزاردادستان و مسأله مهرنرسی، ۴ (۲)، ۱۵-۱.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIC.2023.3690>

۱. مقدمه

این پژوهش بر آن است افزون بر بررسی تناقض‌گویی‌های متون دینی درباره مهرنرسی، به روال تاریخنگاری ساسانیان و از آن مهم‌تر نقش روحانیان زرتشتی در این تاریخنگاری بپردازد. در خلال این بررسی به موارد بسیار مهمی مانند برده‌داری در دوران ساسانی، انواع برده‌ها و شخصیت مهرنرسی نیز پرداخته شده است. در این پژوهش داده‌های متون تاریخی به ویژه متون اسلامی با متن مادیان هزاردادستان مقایسه و مطابقت داده شده و این پرسش مطرح شده است که با وجود شهرت منفی مهرنرسی در سنت زرتشتی چرا در متون اسلامی کوچک‌ترین نشانه‌ای از گناه‌کاری مهرنرسی مشاهده نمی‌شود؟ در باره مادیان هزاردادستان دو نکته بسیار مهم وجود دارد: یک "یک متن حقوقی به مثابه کتاب قانون یا حقوق مدون نیست بلکه نوعی رویه قضایی است شامل مجموعه تصمیمات محاکم قضایی در موضوعات واحد که در صورت وقوع موارد مشابه می‌توانست مورد جهت صدور رأی مورد استناد قضات دیگر نیز قرار گیرد" (عریان، ۱۳۹۱ الف: ۱۹). (دو طبق تفضلی و بویس این متن به اواخر دوران ساسانی و مشخصاً به زمان خسرو پرویز (۵۹۰-۶۲۸ م) تعلق دارد و احتمالاً در سده سوم هجری نیز مطالبی به آن افزوده شده یا از آن کاسته شده است (همان: ۱۸).

۱-۱- بیان مسأله:

مهرنرسی از معدود شخصیت‌های غیرسلطنتی در دوران ساسانی و به طور کلی در ایران باستان است که به واسطه‌ای، اطلاعاتی درباره او در دست است. وی جایگاه سیاسی بسیار برجسته‌ای در دوران ساسانی داشته و مدتی طولانی سومین شخص قدرتمند شاهنشاهی ساسانی در زمان سه شاهنشاه بوده است. به لحاظ مذهبی نیز بسیار معتقد و باورمند بوده موقوفات فراوانی برای آتشکده‌ها در نظر گرفته و فعالیت‌های عام‌المنفعه چندی هم داشته است که دست‌کم یکی از آن‌ها برای ما به یادگار مانده است که پلی است در فیروزآباد. اما ناگهان در یک متن حقوقی بسیار مهم به نام مادیان هزاردادستان با لحنی بسیار منفی و تحقیرآمیز از وی یاد شده است و گفته شده مهرنرسی مدت زیادی از عمرش را به خاطر گناه یا گناهانش محکوم بوده است که همچون برده‌ها در آتشکده‌ها خدمت کند. این وضعیت در بند ۴۹ در ۴۲ متن یاد شده به روشنی ذکر شده است. در واقع این تناقض، مسأله این مقاله است و تلاش شده چگونگی این تناقض شرح داده شود.

۱-۲- پیشینه پژوهش‌ها

مهم‌ترین تک‌نگاری در باره مهرنرسی از آن توج دریاپی (2012) است که مدخلی است در دانشنامه ایرانیکا و به شرح کامل در باره ابعاد مختلف شخصیتی و زندگی مهرنرسی پرداخته است. افزون بر وی تقریباً عموم پژوهشگرانی که در باره فرهنگ و تمدن و تاریخ دوران ساسانی مطلبی نوشته‌اند به فراخور موضوع، سطوری را نیز به مهرنرسی اختصاص داده‌اند که عموماً جنبه تحلیلی ندارند و به کنه این مطلب نپرداخته‌اند. نیستانی و دیگران در مقاله‌ای چهارتاقی‌های موسوم به تل جنگی، ناقاره‌خانه، کنار سپاه و رهنی را همان آتشکده‌هایی می‌دانند که طبق متون، مهرنرسی ساخته است (نیستانی و دیگران، ۱۳۹۰).

۱-۳- ضرورت و اهمیت پژوهش

همان‌گونه که در پیشینه این پژوهش آمده با وجود اهمیت بسیار زیاد مهرنرسی در دوران ساسانی و جالب بودن شخصیت وی برای پژوهش، تنها یک پژوهش عمیق در قالب یک تک‌نگاری درباره وی صورت گرفته که البته تحقیق بسیار با ارزشی است اما به زعم نگارنده چندان به تناقض عجیب موجود درباره مهرنرسی نپرداخته است. با توجه به چندبعدی بودن این مسأله، ورود به این بحث به ویژه درباره روال تاریخنگاری دوره ساسانی به همراه خواهد داشت.

۱-۴- روش پژوهش

این مقاله به لحاظ نوع بنیادی و به لحاظ روش توصیفی - تحلیلی است و اطلاعات آن به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند.

۲- بحث

۱-۲- مهرنرسی در متون

منابعی که به مهرنرسی اشاره‌ای کرده‌اند و در ادامه مفصل بحث شده‌اند عبارتند از: تاریخنامه طبری، تاریخ بلعمی، مادیان هزاردادستان، متون ارمنی و منابع رومی که از منابع اخیر فقط یک تن به نام سقراط اسکولاستیکوس اشاره آن هم مغشوش به مهرنرسی دارد. معروف‌ترین و مهم‌ترین روایت در باره مهرنرسی از آن طبری است: [بعد از بازگشت بهرام گور از هندوستان]

"... پادشاهی به دست مهرنرسی یافت به سلامت از پس دو سال، آن‌گاه مهرنرسی را با سپاه به ملک روم فرستاد تا شهرهای روم بگشاید و مهرنرسی را سه پسر ماند بزرگوار، بهرام ایشان را وزیران خویش کرد و هر کسی اندر کاری مهتر بودند، یکی را نام زراوند^(۱) بود، علم دانست و کار دین و حکمت و هیرید بود یعنی موبد، نام دیگر پسر ماجشنس، شمار می‌دانست و دبیری، بهرام او را بزرگ کرد و دیوان خراج و مملکت بدو داد و نام سه دیگر پسر اسمنگان، سواری دانست و مبارزت، بهرام او را سپهسالار خود کرد" (طبری، ۱۳۸۷: ۶۵۴).

بلعمی^(۲) به این روایت، چیزی افزوده است: [در زمان بهرام پنجم پس از این که آرامشی در کشور برقرار شد]"
"مرا سال بسیار برآمد و پیر شدم اکنون عبادت کنم و کار آن جهان کنم. بهرام او را دستوری داد، او به شهر خویش باز شد و آن‌جا عبادت همی کرد و چهار دیه بنا کرد و به هر دیهی آتش‌خانه‌ای بنا کرد یکی مر خویشتن را و سه مر پسران را و به هر دیهی چهار باغ بنا کرد بزرگ، به هر باغی هزار بن سرو بنشانند و هزار بن درخت زیتون و هزار بن درخت خرما و هر باغی به آتشخانه‌ای وقف کرد و آن‌جا عبادت همی کرد" (بلعمی، ۱۳۵۳: ۹۴۹-۹۵۰).

به زعم دریایی بلعمی در این روایت دچار اشتباه شده زیرا طبق طبری واپسین گزارش مربوط به مهرنرسی به زمان پیروز تعلق دارد (Daryae, 2012). جدای این که در تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوک) هیچ اشاره‌ای به مهرنرسی در زمان پیروز نشده، با یک حساب ساده بر اساس دو واقعه تاریخی می‌توان در باره سن و سال وی به یک عدد رسید: (یک) وزارت وی در زمان یزدگرد یکم؛ بنا به طبری (همان: ۶۰۸)، یزدگرد یکم (۳۹۹-۴۲۱ م.) "در آغاز کار^(۴) نرسی را وزارت داد که خردمند روزگار بود و در ادب و فضل سرآمد کسان بود و او را مهرنرسی می‌گفتند و هزاربنده لقب دادند . . .".
"قاعدتا در این زمان مهرنرسی نمی‌بایست جوان بوده باشد و احتمالا مسن بوده، و (دو) ماجرای معروف سه پسر وی که پیش‌تر بدان پرداخته شد این که این اتفاق به طور قطع در چه سالی رخ داده دانسته نیست اما به احتمال زمان آن اواسط یا اواخر روزگار بهرام پنجم (۴۲۱-۴۳۹ م.) بوده است، نمی‌توان تصور نمود این پسران خرد بوده‌اند یا جوانک و پذیرش سن بیش‌تر از ۳۰ سال برای آن‌ها دور از ذهن نیست. نتیجه این که مهرنرسی در اواسط یا اواخر شاهنشاهی بهرام حدود ۶۰- و به احتمال بیش‌تر ۷۰ ساله بوده است. چنان که وقتی دو باره در زمان یزدگرد دوم (۴۳۹-۴۵۷ م.) به خدمت فراخوانده می‌شود" چون یزدجرد بن بهرام بنشست، مهرنرسی که وزیر پدرش بود و از آن جدش، او را باز آورد از عبادت و او را وزیر کرد و کارش به تدبیر او راست شد" (همان: ۶۵۶) و به مأموریت ارمنستان فرستاده، ارمنیان وی را پیرمرد تلخ، مار و شیطانی (Daryae, 2012) لقب داده بودند که احتمالا در آن زمان بسیار فرتوت بوده است. با این حساب اگر وی در حدود ۴۰۰ میلادی یعنی اوایل دوران یزدگرد یکم ۳۰ یا ۴۰ سال داشته در هنگام مرگ یزدگرد دوم حوالی ۹۰ سال عمر

گذرانیده بوده است. حال وقتی زنر از تنزل مقام وی در زمان پیروز می‌گوید و آن را واقعیتی تاریخی می‌داند (زنر، ۱۳۸۴: ۸۴) و دریایی از عدم عزل وی در زمان پیروز با وجود ارتکاب گناه (*Daryaei, 2012*) به نظر می‌رسد که به بیراهه رفته‌اند زیرا در این زمان یا مهرنرسی اصلاً زنده نبوده یا به واسطه سن و سالش تقریباً از کارافتاده بوده‌است.

۲-۲- بند ۴۹ فصل ۴۹ مادیان هزاردادستان

در مادیان هزاردادستان بند بسیار مهمی در باره مهرنرسی وجود دارد که در هیچ‌یک از متون پیشین به آن‌ها اشاره‌ای نشده و بحث‌های بسیار برانگیخته است:

"علاوه بر آن گفته شده است که هنگامی که اعلیحضرت بهرام شاهان‌شاه یزدگردان، مهر نرسی بزرگ فرمدار را به آتش اردیبهشت و آتش‌افزون‌اردشیر واگذار کرد بنا بر آن واگذاری (مهرنرسی) چند سال در آتشکده نگه‌داشته شد و سپس به فرمان اعلیحضرت، یزدگرد شاهان‌شاه بهرامان و به سبب مجرمیت به استان^(۸) باز پس داده شد و چندسالی نیز در استان نگه‌داشته شد و سرانجام اعلیحضرت پیروز شاهان‌شاه با مشورت مرد- بود که موبدان موبد بود و نیز دیگر دستوران که به آن‌جا آمده بودند وی را نه به بندگی همان آتش بلکه برای بندگی به آتش هرمزد-پیروز واگذار کرد" (فرخ‌مرد بهرامان، فصل ۴۲، بند ۴۹).

البته در بند دیگری نیز به وی اشاره شده که به موضوع این پژوهش ارتباط ندارد^(۹). با توجه به آگاهی‌های برآمده از نوشته‌های طبری و بلعمی، توجیه و توضیح متن مادیان دشوار است؛ چگونه توجیه‌پذیر است سومین شخص کشور - بنا به متن سورسخن (مزدآپور، ۱۳۸۳: ۱۱۵) پس از شاهنشاه و شاهزاده ولیعهد^(۱۰) - که بنا به متون پیش‌گفته با کمال اقتدار و در نهایت احترام در تمام دوران بهرام پنجم - و البته در زمان دو شاهان‌شاه دیگر - زیسته " بهرام پیوسته مهرنرسی را گرمی داشت و باشد که اسم وی را کوتاه کنند و نرسی گویند... و همه ملوک پارسیان مهرنرسی را عزیز داشتند و این به سبب حسن رفتار و اصابت رأی و مردمداری وی بود" (طبری، ۱۳۸۸: ۶۲۵) همزمان در دوران همین شاه بنده - به دلیل گناه - نیز باشد؟ سپس این وضعیت در دوران یزدگرد دوم و نیز در زمان پیروز ادامه پیدا کند.

۲-۳- بنده، انشهریگ، تن، رهیگ

تأملی در مفهوم بنده، انواع بنده‌ها یا در واقع غیر آزادان و حق و حقوق آن‌ها با توجه به این که در سنت زرتشتی به مهرنرسی نسبت بندگی داده به درک موضوع این پژوهش کمک خواهد کرد. در باره بنده و این که چه حق و حقوقی داشته، چگونه کسی بنده می‌شده است، موروثی بوده یا خیر و... و تفاوت آن با انشهریگ اطلاعات زیادی در دست نیست؛ این اندازه پیداست که انشهریگ خارجیانی بودند که توسط رعایای شاهان‌شاهی در جنگ به اسارت گرفته می‌شدند (کلیما، ۱۳۸۶: ۲۹. شهزادی، ۱۳۸۷: ۶۵. عریان، ۱۳۹۱: ۹۰. پیگولوسکایا، ۱۳۷۷: ۲۷۳) و بنده اما "برده ایرانی" (عریان، ۱۳۹۱: ۸۹. کلیما، ۱۳۸۶: ۲۹) یعنی شهروند ایران بود؛ دریایی بنده را غلام خانگی دانسته که در خانه‌ها یا آتشکده‌ها کار می‌کرد (دریایی، ۱۳۹۲: ۱۶۹). وی همچنین از بردگان زن خانگی نام برده که "عمومیت داشتند و مرد خانه بر آن‌ها تسلط کامل داشت و می‌توانست با ایشان نزدیکی کند و از این نزدیکی کودکانی زاده شوند. بردگان دستمزد می‌گرفتند و می‌توانستند خانواده داشته باشند" (دریایی، ۱۳۹۲: ۱۷۰). اما به طور کلی به نظر می‌رسد بنده به لحاظ اجتماعی با انشهریگ تفاوت چندانی نداشته است البته این به این معنی نیست که این دو یکی بوده‌اند. افزون بر این دو، اصطلاح دیگری نیز وجود دارد که به نظر می‌رسد در پیوند با برده و برده‌داری در دوران ساسانی بوده است: رهیگ *rahīg*، که در بند ۵۰ همین فصل [فصل ۴۲] مادیان هزاردادستان آمده است؛ عریان در برگردان این بند رهیگ را برده ترجمه کرده است و در واژه‌نامه انتهای کتاب برده، رهی بچه دانسته است (عریان، پانوش‌ها، ۱۳۹۱: ۳۷). البته به نظر نمی‌رسد چنان‌که عموماً گفته‌اند بردگان، از تمام حقوق اولیه و مسلم یک فرد آزاد برخوردار بوده‌اند چنان‌که در مادیان هزاردادستان از رفاه مالی

برده سخن گفته شده است: "مردگ در باره برده [anšahrīg] این گونه نوشته در نخستین عدم حضور خوانده [برده] باید تا روزگاری که برای دادرسی نیاز است برای خواهان کار کند و طرف دیگر باید ودیعه بسپارد و در عدم حضور دوم اگر خوانده یعنی برده را رفاه مالی باشد باید وثیقه بسپارد . . ." (فرخ‌مرد بهرامان، فصل ۱۰، بند ۵). در بند دیگری در همین کتاب از واژه‌های به نام تن *tan* برای برده استفاده شده چنین آمده است: "چنان چه شخصی برده‌ای را به دجله افکند و سپس آن برده از آب بازگرفته شود و در آن هنگام نمیرد و به دادگاه آمده باشد باید در باره به آب افکند او پرونده‌ای تشکیل شود" (همان، فصل ۳۸، بند ۱۰، در باره تن بنگرید به دریایی، ۱۳۹۲: ۱۷۰). پس طبق مادیان دست‌کم چهار گونه برده وجود داشته است: انشهریگ، بندک، تن و رهیگ که تفکیک آن‌ها از یکدیگر طبق این متن البته ناممکن است زیرا در این کتاب این عنوان‌ها به شیوه‌ای مغشوش و پراکنده ذکر شده‌اند. نکته جالبی در کتاب روایت پهلوی آمده است: "اگر برده گوید بردگی تو نکنم پس مرگ‌ارزان شود، بلکه چونان گاوی باشد که بخوابد و کار نکند، پس باید او را همی‌زدن تا فرمانبردار شود، اگر کار خوبی بدو فرماید و نکند پادافره برده مرگ‌ارزان باشد" (روایت پهلوی، بند ۳۴) جالب این‌جاست که مهرنرسی خود دارای هزار بنده بوده است (طبری، ۱۳۸۸: ۶۰۸). از سوی دیگر در همین متن مادیان و در همان در ۴۲ بند ۵۰ در پاسخ به یک پرسش دینی به عنوان مثال از مهرنرسی نام برده شده و از وی به عنوان آذروخش یاد شده است: "علاوه بر آن مهرنرسی از زن و برده خود همه جهت آذروخشی و بندگی به عنوان پرستار به آتشکده واگذار شدند، با این‌که مجرمیت زن و برده مشاهده نشد هم زن و هم برده به استان گسیل شدند" (همان، در ۴۲، بند ۵۰) و عریان آذروخش (*ādurwaxš*) را مواظبت کننده آتش در آتشکده و آذروخشی (*ādurwaxš*) را مواظبت از آتشکده برای پیشگیری از خاموش شدن آتش که از وظایف روحانیان جوان بوده است (عریان، واژه‌نامه، ۱۳۹۱: ۶) معنی کرده است. متأسفانه وظیفه و جایگاه آذروخش مشخص نیست و نمی‌توان گفت آیا این عنوان یک موبد و روحانی بوده یا کارکردش در پیوند با بندگی است؟

۳- تحلیل

منصور شکی و توج دریایی اقدام به توضیح بند ۴۹ مادیان کرده‌اند: "شکی معتقد است در دوران یزدگرد دوم، مهرنرسی فقط از درآمدهای مذهبی محروم بوده ولی منصبش را حفظ کرد" (نقل از *Daryae, 2012*). دریایی نیز نوشته است: "خدمت مهرنرسی را باید نه از روی خدمت معمول، بندگی، بلکه با دارا بودن همه حقوق و اختیارات تام در نظر گرفت" (*Daryae, 2012*) به نظر می‌رسد روایت بلعمی در خصوص درخواست مهرنرسی از بهرام برای عبادت - که دریایی آن را سهو بلعمی دانسته (بنگرید به بالا) البته در صورت درست دانستن ادعای مادیان هزار دادستان - برای گشودن گره این بند اتفاقاً به کار آید این‌چنین که جامعه روحانیت در جهت مقاصد و اهداف خودش از این درخواست، که با موافقت پادشاه روبرو شد، بهره به زعم نگارنده سوء برده و آن را حمل بر گناه کار بودن بزرگ‌فرمدار کرده است. زور علت این محکومیت و گناه مهرنرسی را زروانی بودن وی دانسته و در یک استنباط کاملاً شخصی مفصل بحث کرده است که و به همین دلیل زندانی شده و به بندگی آتش گمارده شده است (زور، ۱۳۸۴: ۷۴-۸۵). راسل نیز معتقد به زروانی بودن مهرنرسی است (*Russel, 1987: 136*) اما فرای و عموم پژوهشگران بر این باورند "هیچ گواهی نداریم بر این که زرتشتیان دارای اندیشه‌های زروانی مورد حمله قرار می‌گرفتند یا آزار و اذیت می‌شدند" (فرای، ۱۳۸۲: ۵۱۳). کریستنسن، ۱۳۴۵. کریستنسن، ۱۳۶۸: ۲۱۷-۲۲۸. یارشاطر، ۱۳۹۲: ۵۱-۵۳. بهار، ۱۳۷۶: ۱۳۸۷: ۳۲۰-۳۲۱^(۸) در نتیجه با توجه به منابع موجود شاید هرگز نتوان پی برد که گناه مهرنرسی در واقع چه بوده است اما می‌توان دیدگاه منفی موبدان را نسبت به مهرنرسی کاملاً پذیرفت و این را که از نظر ایشان وی حقیقتاً گناه کار بوده است، به نظر می‌رسد طرح یک پرسش در این زمینه اندکی راه‌گشا باشد: در زمان زندگانی نسبتاً طولانی مهرنرسی روحانیان (با توجه به زمان تألیف مادیان

هزارر دادستان^(۹)، توده مردم و طبقات برتر جامعه چه تصویری نسبت به وی داشته‌اند؟ آیا به وی در زمان حیاتش به چشم گناهکاری نگریسته می‌شد که گناهای اثبات شده و در حال گذراندن محکومیتش بود که همان بندگی در آتشکده‌ها بود؟ منابعی مانند طبری و بلعمی و مسعودی - که به ظاهر به منابع پهلوی دسته‌اولی مانند گاهنامه و خدای‌نامه و . . . تکیه دارند خلاف این را نشان می‌دهند و کوچک‌ترین اشاره‌ای به دست کم محکومیت وی نمی‌کنند. حتی به نظر می‌رسد با توجه به کتیبه‌ای که از وی برجای مانده وی مردم‌دار و محبوب نیز بوده است: "این پل را مهرنرسه بزرگ فرماندار برای [آمزش] روان خویش و از خواسته خویش فرمود بستن، هر که به این راه آمد مهرسی و فرزندان را آفرین کند او این گذر را این‌جا بست او را تا یزدان یارند مُست [بیداد] و دروغ اندر او نیست" (اکبرزاده، ۱۳۸۱: ۴۷).

پرسش‌های مشابه و بسیار مهم دیگری را می‌توان در این خصوص مطرح نمود:

چرا سنت زرتشتی به شاپور یکم که فرمان آزادی دینی (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۷: ۹۶) را در تمام سرزمینش صادر کرد واکنش منفی نشان نداد؟ آیا به کرتیر در زمانه خود نیز از سوی هم‌کیشان اعم از جامعه روحانی و توده مردم انتقاد می‌شد؟ آیا جامعه زرتشتی زمان یزدگرد یکم هم وی را بزه‌کار و گناه‌کار می‌دانست؟ آیا یزدگرد دوم - حال با عقاید مسلط زروانی یا عقاید بهدینی - آن‌چنان که زنر مدعی است در زمان زندگانش منفور و نفرت‌انگیز بوده است؟ با این که شوربختانه هیچ منبعی برای پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها وجود ندارد اما عقل سلیم و مدارک پراکنده خلاف این تصورات را نشان می‌دهند؛ کرتیر در طول زندگی‌اش از یک روحانی ساده در اوایل در زمان اردشیر تا زمان مرگش - احتمالاً در دوره نرسی - پیشرفت خیره‌کننده‌ای داشت و به جایگاه بزرگان دست یافت. یزدگرد یکم در کمال تحکم و اقتدار سلطنت کرد. جالب است که از وی در دینکرد سوم، دفتر نخست، کرده ۱۳۷، با عنوان *اعلی حضرت یزدگرد شاهنشاه پسر شاهپور* یاد شده است که به نظر لقبی محترمانه می‌رسد. البته طبری از وی با عنوان *بدکار* یاد کرده ولی علت این بدکاری وی خشونت، سنگدلی، شرارت، بدگمانی و . . . (طبری، ۱۳۸۸: ۶۰۸، نیز یعقوبی، ۱۳۸۲: ۱۹۹) دانسته است نه مسایل مذهبی. یزدگرد دوم نیز با وجود مشکلات زیاد بیش از ۱۸ سال پادشاهی کرد و مهرنرسی تا زمان مرگ پس از عمری بس طولانی - وی احتمالاً بیش از ۸۰ سال عمر کرده است - همچنان سومین شخص نظام ساسانی ماند. از زاویه دیگری افرادی مانند نرسی که تمام دستورالعمل‌های مربوط به آزار جوامع مسیحی را تغییر داد و هر مزد دوم که هیچ توجهی به مغان نکرد (آسموسن، ۱۳۸۷: ۳۱۶) و پیروز که پیمان‌ش - با هیاطله - را شکست و جنگ‌هایش موجب فلاکت کشور شد (کریستنسن، ۱۳۶۸: ۳۶۰) مورد لعن و نفرین موبدان قرار نگرفته‌اند و به بدی از آن‌ها یاد نشده است و پیروز حتی مدح و تمجید نیز شده است (بنگرید به همان).

به نظر می‌رسد که برای پرداختن به بند ۴۹ مادیان بایستی بدان بسیار فراتر و گسترده‌تر نگریم: گذشته از نظر زنر در باره علت گناهکاری مهرنرسی، که به نظر نگارنده استدلال فرای صحیح‌تر است، وی به نکته بسیار مهمی اشاره کرده که به نظر می‌رسد می‌توان از رهگذر آن به بند مزبور و مسایل آن ورود کرد؛ زنر شاهنامه و تاریخ طبری^(۱۰) را بازتاب‌دهنده عقاید نجبا و بزرگان دانسته است و مادیان را بازتاب‌دهنده عقاید و منویات به‌دینان زرتشتی (زنر، ۱۳۸۴: ۸۱-۸۴). "به طور کلی روایت تاریخی ساسانی در خدمت آرمان‌ها و علایق اعیان و روحانیان بود" (یارشاطر، ۱۳۹۲: ۱۷). "هر گونه ثبت وقایع غیرروحانی به هزینه یا تحت نظارت درباریان شاه و اعیان صورت می‌گرفت. می‌دانیم که گزارش‌های رسمی در باره کردها و گفته‌های پادشاه را در دربار ساسانی نگهداری می‌کردند؛ ظاهراً خطابه‌های پادشاه به هنگام جلوس بر تخت شاهی، پیروزی‌های جنگی، برآوردن شهرها یا آتشکده‌ها و شرح کرده‌های رسمی پادشاه قسمت اعظم این گزارش‌ها را تشکیل می‌داد. دبیران بلندپایه دربار که می‌توانستند از گزارش‌های یاد شده استفاده کنند به آن‌ها دسترسی داشتند" (همان: ۱۶. کریستنسن، ۱۳۶۸: ۹۷). از این سالنامه‌ها که در خزانه کل نگهداری می‌شدند هیچ نسخه اصلی باقی نمانده است (کلیما، ۱۳۷۱: ۴۹) "تصور می‌رود مولف یا مولفان خودای نامگ از مندرجات این سالنامه‌ها استفاده کرده‌اند" (کریستنسن، ۱۳۶۸: ۸۰. در باره خدای‌نامه بنگرید به زرینکوب، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۲۲) یک جریان، جریان دینی بود: "با

وجودی که دستگاه دینی و دولت ساسانی در ضروریات آشکار با یکدیگر متحد بودند با این همه گاه کشاکشی میان آن‌ها ظاهر می‌گشت که مایه اصلی آن قدرت و منافع آنان بوده است" (پارشاطر، ۱۳۹۲: ۵۴) . . . موبدان بر کلام مکتوب شدیداً اعمال نفوذ می‌کردند مثلاً پادشاهانی که از روحانیت حمایت می‌کردند، با الحادها و ارتدادها مبارزه می‌نمودند یا آتشکده‌ها می‌ساختند مورد ستایش فراوان قرار می‌گرفتند اما پادشاهانی که در برابر قدرت فزاینده دستگاه دینی به سود دربار یا مردم می‌ایستادند از آن‌ها به بدی یاد می‌شده‌است" (همان: ۵۵). مسأله‌ای که در این جا مطرح است این است که زمان این اعمال نفوذا و کیفیت و گسترده‌گی آن‌ها: این اعمال نفوذا چه زمانی رخ می‌داده‌اند؟ یا رخ داده‌اند؟ و گسترده‌گی آن‌ها چه میزان بوده است؟ پرسش مهم دیگر: آیا به راستی می‌توان وجود یک جریان تاریخ‌نگاری دینی را از اوایل دوران ساسانی پذیرفت یا اثبات نمود؟ ژینو نشان داده است: "در این زمان [اوایل دوران ساسانی] منابع مانوی و مسیحی نشان داده‌اند هیچ متن نیشتری دینی به اوستایی یا پهلوی وجود نداشته است . . . در سده چهارم میلادی روحانی کلیسای سنت باسیل تأیید می‌کند مزدیسنان دارای منابع نیشتری نیستند" (اکبرزاده، ۱۳۸۵: ۴۷-۴۸). کریستنسن آثار ادبی ایران در دوره ساسانی را به دو گروه *روایات ملی* و *روایات دینی* تقسیم کرده است (کریستنسن، ۱۳۴۵: ۶۴ - ۶۵). می‌توان تصور نمود در دوران ساسانی در حقیقت دو جریان تاریخ‌نگاری یا ثبت وقایع وجود داشته که مستقل از یکدیگر و به طور موازی عمل می‌کرده‌اند که نهایتاً در اواخر دوران ساسانی با یکدیگر تلاقی کردند: یکی جریان دینی و دیگر جریان غیر دینی. از تحلیل کلیما می‌توان این دو جریان یا نگاه را دید: وی از یک سو به حاکم بودن دیدگاه فئودالی بر تاریخ ایران دوره ساسانی اشاره دارد که تقریباً هرگز از "توده مردم هیچ‌گونه نامی در میان نیست و تنها به تشریح وقایع جالب‌توجه زندگانی درباریان، جنگ‌ها، درگیری‌های نظامی و حوادث دیپلماتیک محدود می‌شد" (کلیما، ۱۳۸۶: ۳۷) و در جای دیگر به مصادره شدن نهایی این تواریخ یا ثبت‌ها و ضبط‌ها توسط دستگاه دینی اشاره دارد:

"ابتدا در اثنای سلطنت خسرو انوشیروان این فکر قوت گرفت که یک وقایع‌نامه ایرانی تألیف گردد. شاه این ایده را با یک مجمع عالی که در نوشته‌های فارسی میانه چندین بار از آن با اصطلاح انجمن یاد شده در میان گذاشت. از همان آغاز علاوه بر پادشاه نمایندگان عالی‌رتبه طبقه روحانیان نیز در جریان تدوین این وقایع‌نامه قرار داشتند و مطالب آن مطابق نظریات آنان تهیه می‌شد. بنابر این اندیشه‌های اصلی این کتاب تاریخی عبارت بود از: سنت دینی زرتشتی، مشروعیت سلطنت موروثی، ناسیونالیسم نژادپرستانه و امپریالیسم سیاسی. مغان از میان کتب مقدس و نوشته‌های روزمره خود مواد و مطالب مفصلی را گردآوری کردند و تصویر طراحی شده با عظمتی از ایران باستان ترسیم نمودند . . . بدین ترتیب نوعی مپهن‌شناسی مذهبی به وجود آمد که در آن همه چیز در خدمت تعالیم دینی، جزم، اخلاق و تبلیغات مذهبی در آمده بود" (کلیما، ۱۳۷۱: ۴۹-۵۰).

بایستی توجه داشت که همه کتب زرتشتی که دینی محض است و به زبان پهلوی باقی مانده در قرون بعد از انقراض ساسانیان تألیف و تصنیف یافته است. سایه سنگین دستگاه دینی زرتشتی با توجه به تداوم حیات این دستگاه پس از فروپاشی دستگاه سلطنت و این نکته که "علمای دین مخصوصاً در قرن نهم میلادی فعالیت فوق‌العاده در تحریر کتب به خرج دادند" (همان‌جا) واضح است. نکته مهمی که کریستنسن در باره زروان‌گرایی و واکنش روحانیان زرتشتی در برابر این باور طرح کرده است به درک بحث حاضر کمک بسیاری می‌کند: "مذهب زروانی در آخرین ازمنه عهد ساسانی و یا به احتمال اقرب به یقین بعد از سقوط شاهنشاهی ساسانی عمداً و حتی به تهمت الحاد و تکفیر مطرود متکلمین زرتشتی قرار گرفته و عقیده دیگری مبنی بر این که اورمزد پیش از همه مخلوقات وجود داشته و به عبارت دیگر وجود او منوط به خود او بوده، رسمیت یافت از این پس سعی شد تمام آثار عقیده پیشین از کتب زرتشتی زدوده شود و شاید همین تغییر اساسی در نظریه متکلمین زرتشتی یکی از علل آن شده باشد که تقریباً سه چهارم از اوستای دوره ساسانی از میان برود زیرا ظاهراً قسمت عظیمی از نسک‌های اوستا که اکنون در دست نیست به دست محرران و تنظیم‌دهندگان اوستای دوره ساسانی نوشته و یا گردآوری شده و محتوای آن اشاراتی در باره آیین زروانی بود" (کریستنسن، ۱۳۴۵: ۱۵۹). در این میان مهرنرسی

که از معروف‌ترین زروان‌گراهای یا زروان‌پرستان دوران ساسانی به شمار می‌رفته مورد توجه و مذمت قرار گرفته و - شاید به عنوان نماد این طرز فکر - مجرم قلمداد شده است.

در نتیجه به نظر می‌رسد آن‌ها، روحانیان، به عنوان یکی از گروه‌ها^(۱۱) و در حقیقت مهم‌ترین گروه از جامعه ایرانی خود را، همچون نماینده تام و تمام این جامعه، تنها منبع و مرجع اظهار نظر در باره تمام شئون جامعه یاد شده معرفی کردند. این خودبینی را در متن روایت امید اشوهیشتان می‌توان دید: "در پرسش از ثواب و کرفه کار خیر پرسیده شده آیا اگر پولی صرف بازسازی پلی شود ثواب بیش‌تری دارد یا صرف امور خیر دیگر بشود؟ پاسخ مفصل است ولی به طور خلاصه چنین است: "شفاعت کننده‌ترین ثواب آن است که بیش‌تر مطابق موازین دینی بوده باشد... مهم‌تر از ساخت سنگر برای شهر و ساخت آتشکده و آبراه‌هایی که آب را از مناطق پرآب‌تر به مناطق کم‌آب‌تر برساند و ایجاد پل و... این است که در تعالی و خشنودی فراهم آوردن زندگی بهتری برای اعقاب متقیان علی‌الخصوص بازماندگان نسل پیشوایان دین بالاخص شارعین شرع و همه مقدسین، منزهین و نگاهدارندگان دین... کوشش فراوان به عمل آید این‌ها اعمال خیری هستند که نسبت، اندازه و اعتبار آن‌ها را فقط ایزدان همه‌چیزآگاه می‌دانند و علم بشر از تشخیص و تعیین آن عاجز است" (روایت امیداشوهیشتان، پرسش و پاسخ ۱۷). به این ترتیب بر تمام منابع مکتوب برجای مانده از دوران ساسانی می‌توان رنگ و لعاب دینی و چیرگی دین و عقاید روحانیان را آشکارا دید. نتیجه این چیرگی دو چیز بود: یکی تحریف و دستکاری عمدی و گسترده تاریخ و حوادث به نفع قشر موبدان و طبقه روحانیت و دوم رایه تصویری، به زعم نگارنده، غیرواقعی و اغراق شده از طبقه روحانیت و غلو در اهمیت جایگاه خودشان در دوران ساسانی. البته هر دوی این نتایج نیازمند توضیح و بسط بیش‌ترند که به ادامه بحث موکول شده‌اند. برای نشان دادن این ادعا بررسی سهم روحانیان و به طور کلی دستگاه دینی زرتشتی در بروز و ظهور جنبش مزدک بسیار مفید است زیرا "پیدایش هر جنبش اجتماعی وابستگی مستقیمی با اوضاع اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دارد که در زمان بروز آن نهضت بر یک کشور حکفرما است" (کلیم، ۱۳۸۶: ۲۷).

۴- نتیجه‌گیری

این پژوهش به دو نتیجه رسیده است: نخست اینکه به نظر می‌رسد بر خلاف آنچه که در سنت زرتشتی آمده - که در متن مادیان هزاردادستان بازتاب یافته است - مهرنرسی به چنان تنبیهی و در واقع به چنان حقارتی محکوم نشده و در طول زندگی از احترام ویژه و جایگاه والایی برخوردار بود و در زمان سه شاهنشاه ساسانی مقام بزرگ‌فرمدار را بر عهده داشت. جالب این‌که وی خدمات بسیاری هم به مذهب زرتشتی کرده است. دوم) با توجه به تداوم زندگی نهاد روحانیت زرتشتی پس از فروپاشی شاهنشاهی ساسانی، روحانیان به عنوان یکی از گروه‌ها و در حقیقت مهم‌ترین گروه از جامعه ایرانی خود را، همچون نماینده تام و تمام این جامعه، تنها منبع و مرجع اظهار نظر در باره تمام شئون جامعه یاد شده معرفی کردند. در نتیجه رایه نهایی فرهنگ و تمدن دوران ساسانی به نسل‌های پسین توسط ایشان صورت گرفت. نکته ظریفی که در این میانه وجود دارد این است که این رایه تنها شامل چیزهایی بود که از صافی دستگاه روحانیت متأخر گذشته بود یعنی آخرین گروه از روحانیتی که با جدیت بسیار نسبت به ثبت و ضبط عقاید و آرا و منویات متناسب با زمانه خود اقدام کردند و ده‌ها کتاب و رساله از خود به یادگار گذاشتند. ظاهراً در این زمان زروانی‌گری ناپسند و بدعت به شمار می‌رفته است در نتیجه کسانی که بدین عقیده بوده‌اند از نظر محرران و تنظیم‌کنندگان نهایی سنت زرتشتی، مجرم و گناه‌کار قلمداد شده‌اند؛ به این ترتیب قرعه به نام مهرنرسی افتاده است که ظاهراً از مشاهیر این مذهب یا مرام بوده است.

پانویس‌ها

۱. زروان داد (کریستنسن، ۱۳۶۸: ۱۷۴)، در تاریخ الرسل و الملوک تصحیح ابولقاسم پاینده زراونداد (طبری، ۱۳۸۸: ۶۲۵) و نام پسر سوم کارد بود و سالار بزرگ سپاه بود و عنوان اسطران سلان داشت و این مرتبتی بالای اسپهبد بود و همانند ارکید بود (همان: ۶۲۶).
۲. اشاره کوتاه خواجه رشیدالدین فضل‌الله را در جامع التواریخ (۱۳۹۲: ۷۶۵ و ۷۷۰) می‌توان به این دو افزود.
۳. در روایت طبری تعداد این درختان ۱۲۰۰۰ آمده است که به باور زرنر به عقاید زروان‌گرایی وی مربوط است.
۴. فرای انتقال مهرنرسی را در اواخر فرمانروایی یزدگرد یکم از فیروزآباد به فارس دانسته است (فرای، ۱۳۸۲: ۵۱۰) پیش از مهرنرسی در زمان یزدگرد یکم شخصی به نام خسرو یزدگرد بزرگ فرمدار بوده است و کریستنسن علت انتخاب مهرنرسی را که به عنوان دشمن بزرگ عیسویان شناخته می‌شد به بزرگ‌فرمداری با تغییر سیاست و رویه یزدگرد یکم نسبت به مسیحیان مرتبط می‌داند (کریستنسن، ۱۳۶۸: ۳۷۲) در نتیجه انتخاب مهرنرسی بایستی در اواخر پادشاهی یزدگرد صورت گرفته باشد، نولدکه نیز همین گونه فکر می‌کند (نولدکه، ۱۳۵۸: ۱۷۶).
۵. عریان استان را، قلمرو پادشاهی معنی کرده است (عریان، واژه‌نامه، ۱۳۹۱: ۳۵) اما زرنر (۱۳۸۴: ۸۳) ظاهراً آن را زندان معنی کرده است.
۶. "مهرنرسی بزرگ فرمدار در مورد دو آتشکده گفت که: من به سالاری یکی از آتشکده‌ها مردی و به سالاری آتشکده دیگر مردی دیگر منصوب کردم؛ ماراسپند که رد بود حکم کرد که سالاری آتشکده به اولاد آن مردان نمی‌رسد ولی گشن‌جم گفته است که به اولاد آن مردان می‌رسد" (همان، فصل ۴۲، بند ۳۲).
۷. *Pus ī wāspuhr ī šāhān* به باور مزداپور و به نقل از تودیا (مزداپور، ۱۳۸۳: ۱۲۰). در التنبیه و الاشراف - به سخن خود مسعودی وی این مناصب را از کتاب که‌نامه ذکر کرده - منصب بزرگ‌فرمدار بعد از منصب موبدان موبد به عنوان دومین واسطه میان شاه و رعیت آمده است (مسعودی، ۱۳۸۱: ۹۵) به باور کریستنسن که‌نامه همان گاه‌نامک است (کریستنسن، ۱۳۶۸: ۳۶۲).
۸. از آن‌جا که مسأله زروان و پرستش وی بسیار بغرنج و پیچیده است و دیدگاه‌های پژوهشگران مختلف در این باره بسیار متفاوت و متناقض است در این پژوهش مجال پرداختن بدان وجود ندارد برای نمونه از نظر فرای، آذر باد راست دین بود و از نظر بویس زروانی (بنگرید به فرای، ۱۳۸۲: ۵۰۰). در این خصوص بنگرید به شکد، ۱۳۸۴: ۱۷۲).
۹. که عموماً زمان تألیف آن اواخر دوران ساسانی و دستکم از زمان خسرو دوم تا اواخر پیشنهاد شده است (عریان، مقدمه، ۱۳۹۱: ۱۸).
۱۰. مهم‌ترین منبعی که خدای‌نامه و کتب مربوط به آن را برای ما عرضه داشته، طبری است (نولدکه، ۱۳۵۸: ۳۰).
۱۱. در کنار گروه‌های دیگری مانند دهقانان (در باره دهقانان بنگرید به تک‌نگاری عالی تفضلی، ۱۳۷۶).

منابع

۱. آسموسن، جی.بی، (۱۳۸۷)، «مسیحیان در ایران»، در: تاریخ ایران کمبریج، جلد سوم، قسمت چهارم، ترجمه تیمور قادری، تهران: مهتاب.
- ۱- اکبرزاده، داریوش، (۱۳۸۱)، کتیبه‌های پهلوی، تهران: انتشارات پازینه.
- ۲- _____، (۱۳۸۵)، سنگ‌نبشته‌های کرتیر موبدان موبد، تهران: انتشارات پازینه.
- ۳- بهار، مهرداد، (۱۳۷۶)، جستاری چند در فرهنگ ایران، تهران: انتشارات فکر روز.

- ۴- بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد، (۱۳۵۳). *تاریخ بلعمی تکمله و ترجمه تاریخ طبری*، جلد دوم، به تصحیح ملک-الشعری بهار به کوشش محمدپروین گنابادی، تهران: کتاب فروشی زوار.
- ۵- تفضلی، احمد، (۱۳۷۶)، *دهقان*، نامه فرهنگستان، شماره ۹، صص: ۱۴۸-۱۵۵.
- ۶- دریایی، تورج، (۱۳۹۲)، *شاهنشاهی ساسانی*، تورج دریایی، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: انتشارات ققنوس.
- ۷- دوشن‌گیمن، ژاک، (۱۳۸۷)، «دین زرتشتی»: در: *تاریخ ایران کمبریج*، جلد سوم، قسمت چهارم، ویراسته جی ای بول، ترجمه تیمور قادری، تهران: انتشارات مهتاب.
- ۸- رشیدالدین فضل‌الله همدانی، (۱۳۹۲)، *جامع‌التواریخ*، جلد اول، مصحح محمد روشن، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- ۹- روایت امیداشوهیستان، (۱۳۷۶)، ترجمه زهت صفای اصفهانی، تهران: نشر مرکز.
- ۱۰- روایت پهلوی، (۱۳۶۷)، ترجمه مهشید میرفخرایی، تهران: انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ۱۱- زرینکوب، روزبه، خدای‌نامه، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۲۲ <https://cgie.org.ir/fa/article/154047>
- ۱۲- زرن، آر سی، (۱۳۸۴)، *زرران یا معمای زرتشتی‌گری*، ترجمه تیمور قادری، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۱۳- شکد، شائول، (۱۳۹۲)، *دین در اواخر دوره ساسانی: در: ساسانیان، وستا سرخوش کرتیس و سارا استوارت*، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: انتشارات مرکز.
- ۱۴- شهزادی، رستم، (۱۳۸۷)، *قانون مدنی زرتشتیان*، تهران: انتشارات فروهر.
- ۱۵- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۸۷)، *تاریخنامه طبری*، جلد اول، گردانیده منسوب به بلعمی، تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: انتشارات سروش.
- ۱۶- _____، (۱۳۸۸)، *تاریخ الرسل و الملوک*، جلد دوم، ترجمه ابولقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر، چاپ هفتم.
- ۱۷- عریان، سعید، (۱۳۹۱ الف)، *واژه‌نامه؛ در: مادیان هزارداستان*، پژوهش از سعید عریان، تهران: انتشارات علمی.
- ۱۸- _____، (۱۳۹۱ ب)، *یادداشت‌ها؛ در: مادیان هزارداستان*، پژوهش از سعید عریان، تهران: انتشارات علمی.
- ۱۹- فرای، ریچارد، (۱۳۸۲)، *تاریخ باستانی ایران*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲۰- فرخ‌مرد بهرامان، (۱۳۹۱)، *مادیان هزارداستان*، پژوهش از سعید عریان، تهران: انتشارات علمی.
- ۲۱- کریستنسن، آرتور، (۱۳۴۵)، *کیانیان*، ترجمه ذبیح‌الله صفا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۲۲- _____، (۱۳۶۸)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: انتشارات دنیای کتاب، چاپ اول.
- ۲۳- کلیما، اوتاکر، (۱۳۸۶)، *تاریخ جنبش مزدکیان*، ترجمه جهانگیر فکری‌ارشاد، تهران: انتشارات توس، چاپ دوم.
- ۲۴- _____، (۱۳۷۱)، *تاریخچه مکتب مزدک*، ترجمه جهانگیر فکری‌ارشاد، تهران: انتشارات توس.
- ۲۵- پیگولوسکایا، نیناویکتوروونا، (۱۳۷۷)، *شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان*، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲۶- مزداپور، کتایون، (۱۳۸۳)، *سورسخن*، فرهنگ، شماره ۵۱-۵۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ صص ۱۰۳-۱۳۰.
- ۲۷- مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۸۱)، *التنبیه و الاشراف*، ترجمه ابولقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲۸- نیستانی، جواد. عباس نامجو و سیدمهدی موسوی کوهپر، (۱۳۹۰)، *مکانیابی آتشکده‌های چهارگانه مهرنرسی*، مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۳، شماره ۱، صص ۱۵۹-۱۷۶.

- ۲۹- نولدکه، تئودور، (۱۳۵۸)، *تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان*، ترجمه عباس زریاب‌خویی، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی ۱۵۲.
- ۳۰- یارشاطر، احسان، (۱۳۹۲)، «پیشگفتار»؛ در: *تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان*، جلد سوم قسمت اول، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ هفتم.
- ۳۱- یعقوبی، ابن واضح، (۱۳۸۲)، *تاریخ یعقوبی*، جلد اول، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چ نهم.

Reference

1. Akbarzaeh, Dariosh. (2002). *Pahlavi's Inscription*. Tehran: Pazineh Publication. [Persian]
2. Asmussen, Jes Peter. (2008). *Christians in Iran*. In: *The Cambridge History of Iran*. Vol. 3. Part 4. Edited by John Andrew Boyle. Translated by Teymor Ghaderi. Tehran: Mahtab Publication. [Persian]
3. Bal'ami, Abu Ali Muhammad. (1973). *History of Bal'ami, Complement and translation of history of Tabari*. Vol. 2. Correction by Malk-Alshoara-ye Bahar, by Effort Mohammadparvin Gonabadi. Tehran: Zovvar Bookstore. [Persian]
4. Christensen, Arthur Emanuel. (1982). *Kianian*. Translated by Zabihollah Safa. Tehran University Publication. [Persian]
5. _____. *Sasanian Persia*. (1966). Trnslated by Rashid Yasami, Tehran: Donya-ye Ketab Publication. [Persian]
6. Daryae, Touraj, MEHR-NARSEH. (2012). <http://www.iranicaonline.org/articles/mehr-narseh>. [English]
7. Daryae, Touraj. (2013). *The Sasanian Empire*. Translated by Morteza Saqebfar. Tehran: Qoqnous Publication. [Persian]
8. Duchesne-Guillemin, Jacques. (2009). *Zoroastrian*. In: *The Cambridge History of Iran*. Vol. 3. Part 4. Edited by John Andrew Boyle. Translated by Teymor Ghaderi. Tehran: Mahtab Publication. [Persian]
9. Frye, Richard. (2001). *Ancient History of Iran*. Translate by Masoud Rgabnia. Tehran: Science & Cultural Publication. [Persian]
10. Klima, Otakar. (2007). *The history of the Mazdakian movement*. Translated by Jahangir Fekiershad. Tehran: Tous Publication. [Persian]
11. _____. (1998). *History of School of Mazdak*. Translated by Jahangir Fekiershad. Tehran: Tous Publication. [Persian]
12. *Mādiān Hezārdādestān*. (2012). By Faroxmard-e Barāmān. Research by Saeed Oryan. Tehran: Elmi Publication. [Persian]
13. Mazdapour, Katayun. (2004). *SŪR SAXWAN*. Farhang. No. 51-52. [Persian]
14. al-Masūdī, Alī ibn al-Ḥusayn ibn 'Alī. (2002). *Kitab at-Tanbih wa-l-'Ishraf*. Translated by Abolghasem Payandeh. Tehran: Science & Cultural Publication. [Persian]
15. Neyestani, Javad. Abbas Namjoo. Mehdi Mousavi KouhPar. (2001). *Location of Fourfold Fire Temples of Mihr Narseh (A Study of Fire Temples along Bishapour-Ardashir Khorrah Route)*. *Journal of Archaeological Studies*. Volume 3, Issue 1 - Serial Number 1. Pp: 159-176
16. Nöldeke, Theodor. (1979). *History of the Persians and Arabs in the Sasanian Period*. Translated from the Arabic Chronicle of Tabari (*Geschichte der Perser und Araber in der sasanischen Zeit. Übersetzt aus der arabischen Chronik von Tabari*), Translated by Abbas Zaryabkhoe. Tehran: Society of National Heritage. [Persian]

17. Oryan, Saeed. *Glossary*. (2012). In: *Mādiān Hezārdādestān*. Saeed Oryan. Tehran: Elmi Publication. [Persian]
18. Oryan, Saeed. *Notes*. (2012). In: *Mādiān Hezārdādestān*. Saeed Oryan. Tehran: Elmi Publication. [Persian]
19. Pigulevskaya, Nina Viktorovna. *Cities of Iran in Parthian & Sasanian Era*. (1998). Translated by Enayatollah Reza. Tehran: Tehran: Science & Cultural Publication. [Persian]
20. Rashīd al-Dīn Faḍlullāh Hamadānī. (2013). *Jāmi' al-Tawārīkh*. Vol. 1. Corrected by Mohammad Roshan. Tehran: Research Centre of Mias Maktoob. [Persian]
21. *Revayat-e Omid-e Ashovahishtan*. (1997). Translate by Nozhat Safay-e Esfahani. Tehran: Markaz Publication. [Persian]
22. *Revayat- Pahlavi*. (1998). Translatedby Mahshid Mirfakhraee. Tehran: Institute of Cultural Research. [Persian]
23. Russel, James R. (1987). *Zoroastrianism in Armenia (Harvard Iranian series)*. Harvard University: Department of Near Eastern Languages and Civilizations. [English]
24. Shaked, Saul. (2013). *Religious in Late Sasanian Era*. In: *Sasanian Era*. Vesta Sarkhosh Kurtis & Sarah Stewart. Translate by Kazem Firozmand. Tehran: Markaz Publication. [Persian]
25. Shahzadi, Rostam. (2003). *Zoroastrian civil law*. Tehran: Fravahar Publication. [Persian]
26. Tabari, Abū Jafar Muḥammad ibn Jarīr ibn Yazīd. (2008). *al-Tabari's History*. Vol. 1. Translated by Bal'ami. Corrected by Mohamad Roshn. Tehran: Sorosh Publication. [Persian]
27. _____ . (2009). *Tarīkh al-rusul wa-l-mulūk*. Vol. 2. Translated by Abu alghasem Payandeh. Asatir Publication. [Persian]
28. Tafazoli, Ahmad. (1997). *Dehghan. Name-ye Farhangestan*. Vol. 9. Pp: 148-155. [Persian]
29. Yarshater, Ehsan. (2013). *Preface, in: History of Iran form Selocid to Fall of Sasanian Emperor*. Vol.3. Par. 1. Collected by Ehsan Yarshater. Tehran: Amir Kabir Publication. [Persian]
30. al-Ya'qūbī, bin Waḥīḥ. (2003). *Tārīkh al-Ya'qūbī (History of al-Ya'qūbī)*. Vol. 1. Translated by Mohamadebrahim Ayati. Tehran: Science & Cultural Publication. [Persian]
31. Zarinkob, Ruzbih. *Khodāy Nāmeh*, Center for the Great Islamic Encyclopedia. Vol. 22 <https://cgie.org/ir/fa/article/1540471>
32. Zener. R. C. (2009). *Zurwān or the Riddle of Zoroastrianism (Zurwān yā Muḥammāyi Zartushtīgarī)*, Translated by Tiymūr Qādirī, Tehran: Mahtāb. [Persian]